

## वनमञ्च

सोलापूरजवळ अंकोलीला अरुण देशपांडेचे शेतीचे प्रयोग पाहायला गेलो होतो. तिथं पत्र्याच्या पिंपात बनवलेली शेंगडी होती. त्यात वाळलेला पालापाचोळा दाबून दाबून बसवत होते. मधे एक पीव्हीसी पाईप धरला होता. नंतर तो काढून घेतला. भोकवाले झाकण बसवले आणि खालून पेटतं लाकूड घालून ती शेंगडी पेटवली. बघता बघता अशी मस्त पेटलीय म्हणता. आम्हा इतक्या जणांचा नास्ता, त्यानंतर स्वयंपाक होता. पण तो होऊनही सकाळी जी पेटवली ती शेंगडी एकदम दुपारीच विझवली, तरी तिचं जळण आत उरलेलंच होतं.

मी अरुणला म्हटलं, “ही शेंगडी तुझी जोरदार दिसतेय.”

तो म्हणाला, “तुला माहीत नाही का ? अरे, ही ती प्रसिद्ध ‘वनज्योती चूल’. काका चव्हाणांनी बनवलीय.”

“काका चव्हाण ?”

“अरे, तुला माहीत नाहीत का ? फार भारी माणूस. ते आहेत मोठे फॉरेस्ट अधिकारी. पण खरं तर हाडाचे संशोधक. त्यांनी खेड्यापाड्यात अशा लाखो चुली खपवल्यात. आता पुण्यालाच बदलून आलेत. आपल्या धोंडेसरांचे ते वर्गमित्र.

भागवतराव धोंडेसर हे शेतीत लागणाऱ्या अवजारां-उपकरणांचे संशोधक. ते घराजवळ राहत असल्याने त्यांचं घर म्हणजे माझं जातायेता बसायचं ठिकाणच झालं आहे. गप्पा शेतीवर, पाण्यावर, जमिनीवर. तिथं एकदा सफारी सूटमधले, गोरे, उंच, घान्या डोळ्यांचे, स्थूलतेकडे झुकलेले गृहस्थ बसलेले होते. ते फारसे बोलतही नव्हते. धोंडेसरांनी ओळख करून दिली, “हे काकासाहेब चव्हाण.” मी काकांची ओळख व्हायची वाटच पाहत होतो. पण वेगळ्या व्यक्तिमत्त्वाची अपेक्षा करीत होतो. हा काही चूल करणारा माणूस वाटत नव्हता.

पुढे अधूनमधून गाठी पडत गेल्या. त्यांच्या विषयात त्यांना विचारले की ते बोलके होतात, आणि अगदी डोळ्यासमोर घटना उभी करायची त्यांच्यात कलाही आहे, असं लक्षात आलं.

कधी धोंडेसरांकडे तर कधी काकांच्या घरी, कधी आमच्याकडे तर कधी त्यांच्याबरोबर केलेल्या प्रवासात अनेक गोष्टी मला समजत राहिल्या. या जंगलातल्या हिंस्र प्राण्यांच्या शिकारीच्या थरारक हकीकती नव्हत्या की ते निसर्गरम्य ठिकाणी असलेल्या डाकबंगल्यातल्या खानसाम्याने पकवलेल्या रुचकर कोंबडीचे किस्से नव्हते. ही होती काका चव्हाण या माणसाने झाडं लावण्याच्या ध्यासापायी केलेली अखंड धडपड.

काका डेहराडूनला ट्रेनिंग घेतलेले आय. एफ. एस. अधिकारी असले, तरी त्यांचा पिंड म्हणाल तर धडपड्या संशोधकाचा. ७७ साली ते त्यावेळच्या चंद्रपूर जिल्ह्यातल्या आलापल्ली या अतिदाट जंगलभागात बदलून आले होते. सागाची लागवड हे महाकर्म कठिण काम. सागाचं बी आधी गरम पाणी, मग गरम पाणी, मग परत गरम पाण्यात घालून ‘ट्रीट’ करायचं. मग त्याचं आवरण गळून जातं नंतर ते पेरून वर्षभरानं त्याची रोपे करायची. दीड-दोन इंच देठ ठेवून फक्त लांबच लांब मूळ असलेलं रोप लावायचं. पहिला पाऊस पडला, जमीन ओली झाली की लाखो रोपांची लागवड करायची असते. पहारीने खड्डा खणायचा. ते भुंडे रोप त्यात ठेवायचे आणि माती त्यात दाबून बसवायची. दुसरा पाऊस व्हायच्या आत हे सर्व मजुरांकरवी उरकायचे. आधीच त्या दिवसात मजूर मिळत नाहीत. त्या दिवसात काका कामाची पाहणी करायला उभे होते. मजूर खड्डा खणत होता. त्याची बायको, छोटा मुलगा मिळून रोप आणून दाबून बसवत होते. आधी फॉरेस्टवाल्यांनी आखणी करून दिलेली होती. त्या जागी खड्डा खणला जात होता. छत्रीवर अर्धवट रेलून, बसून ते हे काम कसं उरकायचं याचा विचार करीत होते. उठले, आणि जमिनीत रुतलेलं छत्रीचं टोक त्यांनी उपसलं, तसं त्या छत्रीनं पडलेलं छोटं भोक पाहिलं. त्यांच्या मनात कल्पना चमकली, याच खड्ड्यात रोप लावलं तर ? मोठ्या खड्ड्याची जरूरच काय ? ते तातडीने परत आलापल्लीच्या त्यांच्या घरी आले. तिथं फॉरेस्टचा वर्कशॉप आहे. तिथल्या मेकॅनिकला त्यांची सांगितलं की ‘इंग्रजी टी’च्या आकाराची रुळई करून दे. आणि तिचं टोक निमुळतं पाहिजे.’ मेकॅनिकला हेतू समजल्यावर तो म्हणाला, ‘हाताने ते दाबलं नाही गेलं, तर पायाचाही उपयोग करता यावा, म्हणून मी खालच्या बाजूला आणखी एक आडवी दांडी बसवतो.’ असं हे अवजार तयार झालं. त्याच्या आकारात ‘टी’ आहेच आणि खाली दांडी लावल्यावर ‘एफ’ ही

दिसतो. म्हणून काकांनी त्याला नाव दिलं, 'टिक फॉरेस्टर'. रात्री त्यांनी आपल्या बंगल्याच्या आवारातच ट्रायल घेतली. रोप लावता येत होतं. पण रोपाभोवती माती दाबून बसवावी लागते, ते कसं करायचं ? रोप लावून झाल्यावर शेजारी दोनतीन इंचावर तसंच भोक पाडायचं आणि रोपाच्या बाजूला दाबायचं, अशीही युक्ती केली. एक रोप पंचवीस सेकंदात लावून होत होतं.

अवजार तर सापडलं. पण ते मजुरांनी स्वीकारलं पाहिजे. त्यासाठी आपण फॉरेस्टवाल्यांनी त्यांना वापरून दाखवायला पाहिजे. त्याच रात्री वर्कशॉपमधून त्यांनी अशी शंभर अवजारां तयार करून घेतली आणि सकाळीच हाताखालच्या व्यांशेरी फॉरेस्ट कर्मचाऱ्यांना बोलावून ते दाखवलं आणि म्हणाले, 'आपण श्रमदान करायचं. कोण जास्ती झाडं लावतो बघू.' आखणी केलेला एक प्लॉट निवडला आणि काकांसहित सर्व अधिकारी, गार्ड कामाला लागले. मध्ये एक तास जेवायला विश्रांती, परत संध्याकाळपर्यंत काम. लावलेली रोप मोजली. ती होती छपन्न हजार आठशे पंचवीस ! काकांनी पाचशे रोपं लावली. ती सर्वात कमी (कारण काका सुपरव्हिजन करीत होते) नाईक नावाच्या रेंजरनी अकराशे पंचाहत्तर लावली, ती सर्वात जास्त. सरासरी दर सहाशे शहांशेरी पडला. त्याआधी काकांनी मजुरांचा आधीच्या पद्धतीने वेग काढला होता. तो होता तीनशे. म्हणजे या पद्धतीने दुपटीहून जास्त फरक पडत होता. ती रोपं तर जगलीच; पण बाजूच्या भोकात एकेक सागाची बी टाकली होती, तीही जगली. रात्री काकांनी सर्वांना जेवण दिलं.

आजही तेच अवजार साग लागवडीसाठी वापरतात. ते अवजार कोणी तयार केलं, हे मात्र फारच थोड्यांना माहीत आहे !

रोपं जगवण्याच्या नवीननवीन युक्त्यांच्या ते सतत शोधात असायचे. औरंगाबाद हा कोरडा दुष्काळी, कमी पावसाचा भाग. इथं झाडं लावून जगवणं हे खरं आव्हान. उन्हाळ्यात खडे खणून रोपं लावून पावसाची वाट बघत बसायचं. पाऊस लांबला की त्यांची हजारो रोपं एका फटक्यात खलास. एखादं, दुसरं पाणी फार तर देऊ शकायचे. पण त्याहून नाही. औरंगाबादच्या रेल्वेस्टेशनवर ते कुठंतरी जाण्यासाठी येऊन थांबले होते. पण डोक्यात हीच काळजी आणि विचार. खेड्यातनं आलेली लोकं बसली होती. त्यांच्याबरोबर मोठमोठ्या पाट्या (टोपल्या) संत्र्याच्या रोपांच्या जुडग्यांनी भरलेल्या. काकांना ते पाहून आश्चर्य वाटले. त्यांनी विचारलं असता कळलं की, विदर्भातून संत्र्याची रोपं घेऊन ते गावी चालले होते. ती रोपं घेतल्यापासून त्यांच्या गावी प्रत्यक्ष जमिनीत लावण्यापर्यंत पंधरा दिवस जाणार होते. तरी रोपं सुकटलेली दिसत नव्हती.

काका म्हणाले, "हे कसं काय साधलं ?"

ते लोक म्हणाले, "आमची एक युक्ती आहे."

मग काका त्यांच्यातच जाऊन बसले. म्हणाले, "मी पण तुमच्यासारखाच शेतकरी आहे. मला सांगा की ती युक्ती."

"सोपं आहे. हळद, कापूर आणि हिंग पाण्यात कालवायचे आणि त्यात ही रोपं बुचकळून काढायची, की मग खूप दिवस नाही पाणी मिळालं, तरी रोपांना काही होत नाही."

काका तसेच घरी फिरले. त्यांनी तसे मिश्रण करून शंभर रोपं त्यात बुडवून बाहेर काढून ठेवली आणि दुसरी शंभर रोपं तशीच शेजारी ठेवली. पाणी दोन्हीनाही घातलं नाही. रोज त्यांचं निरीक्षण करायचे. साध्या रोपांच्या पानांनी लगेचच माना टाकल्या. मिश्रणवाली रोपं मात्र तशीच तजेलदार राहिली होती. सहकाऱ्यांना म्हणाले, "अरे, हा फार मोठा शोध आहे. आपण याचा फायदा घेऊयाच." उन्हाळ्यात त्यांनी सगळे खडे खणून घेतले. तेव्हा इतरत्र काम नसल्याने मजूर मुबलक मिळतात. दहाबारा जूनला पाऊस येतो. त्याआधी पंधरा दिवस या मिश्रणात बुडवून हजारो रोपं त्यांनी लावून टाकली. पाऊस खूपच उशिरा आला, तर मध्ये एकदा पाणी घ्यायची तयारी ठेवली होती. त्या वर्षी पाऊस तीनचारही दिवस उशिरा आला आणि सगळी रोपं जगली. आजही औरंगाबाद परिसरातलं त्यांचं हिरवंगार 'प्लॅटेशन' आसपासच्या वैराण भागात दिमाखानं उभं आहे.

पण या त्यांच्या शोधामुळे वरिष्ठ वर्तुळात ते कुचेष्टेचा विषय झाले होते. कारण त्या सगळ्या आय.एफ्.एस्. अधिकाऱ्यांच्या कोशात असली काही पद्धत नव्हती. तेव्हा ते काकांना त्यांच्या पश्चात 'फोडणीवाले चव्हाण' म्हणत. एकदा अशा एका मीटिंगमध्ये एक वरिष्ठ म्हणाले, "काही कॉन्झर्वेटर हळद, जिरें, मोहरी अशी झाडांना फोडणी देतात..." ते अधिकारी वरिष्ठ असूनही काका त्यांना म्हणाले, "होय. आणि त्या कॉन्झर्वेटरचं नाव आहे, काका चव्हाण. यावर काय म्हणायचं आहे आपल्याला ? आमचं प्लॅटेशन बघा आणि मग बोला.

सरकारी नोकरीतल्या अशा माणसाचं आणि काकांचं असंच नातं कायम राहिलं आहे. काका बुलढाण्याला होते. तिथं खूप गवत होतं. मग या गवताला आगी लागायच्या, जंगलाचं नुकसान व्हायचं. त्याच सुमारास गुजरातमध्ये दुष्काळ होता. त्यांच्या चीफ सेक्रेटरींनी आपल्या चीफ सेक्रेटरींना, वनखात्याच्या सेक्रेटरींना वैराण आहे का, विचारलं. 'आमच्याकडे वैराण नाही', असं ठराविक छाप उत्तर पाठवलं गेलं. गुजरात सातशे-आठशे रुपये टन भावाने

म्हैसूरहून वैरण मागवत होतं. काकांनी ही बातमी वाचली. विचार केला, आपण पाठवायला काय हरकत आहे ? गवत कापण्याची, बांधण्याची मजुरी, ट्रान्सपोर्ट, सरकारची रॉयल्टी हे सगळं धरून ३०० रु. किंटलप्रमाणे ते पाठवू शकणार होते. सबनीस कलेक्टरांशी बातचीत केली. त्यांनी महाराष्ट्रातल्या प्रत्येक जिल्ह्याच्या कलेक्टरना वैरण हवी का, विचारलं. त्यांनी 'नको' असं कळवलं. कारण त्या वर्षी वैरणीचा प्रश्नच नव्हता. मग काकांनी धाडकन गुजरातच्या चीफ सेक्रेटरींना पत्र लिहून कळवलं की ३०० रु. किंटल भावाने मी हवे तेवढे गवत पाठवू शकतो. वरिष्ठांना त्या पत्राची एक प्रतही पाठवून दिली. त्याबरोबर गुजरात सरकारने एकावन्न लाखांचा ड्राफ्टच काकांच्या नावे पाठवून दिला. काकांनी तो ट्रेझरीत भरला. हे सर्व करीत असल्याची पत्रे ते वरिष्ठांना पाठवीत राहिले. त्यांच्या गार्डसुद्धा सर्व सहकान्यांना एकत्र केले व म्हणाले, "गुजरातमध्ये गुरं मरताहेत. गायी वाचवण्याचं पुण्य तुम्हाला मिळणार आहे. तुम्ही कामाव्यतिरिक्त हे जादा काम करायला तयार आहात का ?" सगळे उत्साहाने कामाला लागले. आदिवासी लोकांना होळीच्या दिवसात काम मिळत नसते. ते हे काम मिळाले.

तिकडे पुण्याच्या वरिष्ठ ऑफिसात गोंधळ उडाला होता. याच अधिकाऱ्यांनी वैरण नाही, असं गुजरातला कळवलेलं. ऑफिसातल्या काही बाबूलोकांनी काकांविरुद्ध त्यांचे कान फुंकले. मग त्या वरिष्ठांनी अमरावतीच्या कॉन्झर्वेटरना बुलढाण्याला जाऊन चौकशी करायचा आदेश दिला. ते एके दिवशी घामाघूम होऊन काकांकडे आले. काकांनी त्यांना शांत केले. काम दाखवले. म्हणाले, "हे काम योग्य की अयोग्य तुम्हीच सांगा." त्यांना ते पटले व म्हणाले, "तू आता वरून येणाऱ्या मेमोंना उत्तरच देऊ नकोस. मी तुझ्यापर्यंत काही येऊ देत नाही." सर्व सीझन संपला. गुजराथ चीफ सेक्रेटरींचे महाराष्ट्र चीफ सेक्रेटरींना 'तुमच्या त्या उत्साही वन अधिकाऱ्याने गवत पुरवल्यामुळे आमच्या जनावरांचे प्राण वाचले,' वगैरे लिहून भरघोस शब्दांत आभार मानले होते. ते पत्र काकांच्या बरिष्ठांकडे गेले. तोपर्यंत काकांबाबतच्या पत्रव्यवहाराची फाईल चांगलीच जाडजूड झाली होती. वरिष्ठांनी ते पत्र वाचल्यावर त्या बाबूलोकांना बोलावले आणि झाडले. ती फाईल त्यांना त्यांच्या हाताने फाडायला लावली.

प्रत्येक ठिकाणच्या बदलीच्या भागात वेगळं आव्हान असे. नानाभाऊ एंबडवार तेव्हा वनमंत्री होते. काकांच्या दृष्टीने ते त्यांना भेटलेल्या सर्व वनमंत्र्यांमध्ये सर्वात 'डॅशिंग' होते. ते काकांना म्हणाले, 'गोंदियाचं जंगल फार

झपाट्याने तुटतंय, तुम्ही तिथं ताबडतोब जा.' आधीच्या ठिकाणी येऊन तिथली मुदत संपायला अवकाश होता. मुलांच्या दहावी व बारावीच्या परीक्षा. पण क्वार्टर तिथंच ठेवायची परवानगी घेऊन काका गोंदियाला गेले. त्यांनी जीपला लाऊडस्पीकर बसवून घेतला. टेपरेकॉर्डरवर एका कॅसेटवर त्यांच्याच आवाजात आवाहन टेप केले आणि जीप गावागावात नेऊन ते आवाहन टेपवर वाजवत राहिले. त्याला त्यांनी 'वन-वाणी' असं नाव दिलं. "जंगल असलं, तर आपण असणार आहात. झाडं तोडणाऱ्यांची नावं कळवा. तोडलेल्या झाडांचा ठावठिकाणा सांगा. खाली तुमचं नाव लिहू नका. पत्राला तिकीटही लावू नका. आम्ही दंड भरून पत्रं सोडवून घेऊ. पत्ता असा..." असं त्यात सांगितलं जाई. पत्रं यायला लागली. "अमक्या ठिकाणी खताच्या खड्ड्यात लाकडं लपवली आहेत." मग हे रेंजरला सांगत, "या जागी जाऊन बघ, सापडली नाहीत, तर तुला सस्पेंड करीन." ती लाकडं बरोबर सापडायचीच. शेवटी शेवटी तर चोरून तोडलेली लाकडं, लोक गुपचूप गावाबाहेर आणून टाकू लागले. नको ती कटकट. उगाच पकडले जायचो.

काका आल्या आल्या दौऱ्यावरच गेले असल्याने त्यांच्या ऑफीसच्या लोकांनी त्यांचं तोंडही पाहिलं नव्हतं. काकांचं कुटुंब तिथं नसल्याने ते रात्रंदिवस फिरत. सहीला कागद तिथंच यायचे. ऑफीसला काही सूचना असतील, तर ते कॅसेटवर त्या टेप करीत आणि कॅसेट कुणाहाती पाठवीत. त्यामुळे ऑफीसच्या लोकांच्या दृष्टीने त्यांचे नवे वरिष्ठ म्हणजे 'आवाज' होते. ही सर्व मोहीम आटोक्यात आल्यावर काका ऑफीसला आले, तेव्हा ते ऑफीस स्टाफला पाहायला मिळाले.

काकांनी ड्रायव्हरला सांगून ठेवलं होतं, "ज्या रस्त्याने आपण जातो, त्याच रस्त्याने कधी परत यायचं नाही." म्हणजे जास्त जंगल फिरून होतं. त्यांना असे दिसायचं की त्यांना बघून लोक बांबूच्या मोळ्या टाकून पळायचे. काकांनी चौकशी केली की लोक एवढ्या बांबूचे करतात काय ? त्यांना कळलं की लोक बांबूच्या चट्या करतात. त्या ते व्यापाऱ्यांना विकतात. व्यापारी कोळशाच्या खाणीच्या कंपनीला विकतात. कोळशाच्या खाणीमध्ये जमिनीखाली जिथं कोळसा उकरून संपलाय अशी बिळं खाली येऊ नयेत. म्हणून त्यात वाळू भरून त्यावर ही चटई बसवतात. म्हणजे पाणी वाहून जातं आणि वाळू जाग्यावर राहाते.

काकांना हिशोब करून अंदाज काढायचा खूप नाद आहे. खिशात आणि डोक्यात कायम कॅलक्युलेटर असतोच. त्या जंगलात बांबूची आधी वीस बने (रेंजेस) होती. या तोडाईमुळे त्यातली आठ खलास झाली होती. या वेगाने

उरलेली खलास व्हायला काहीच वेळ लागणार नव्हता. लोक ६ पैसे चौरस फुटाप्रमाणे चटई ठेकेदारांना पुरवत. एक दिवसात एक माणूस किती चटई विकतो, त्याला किती बांबू लागतात. या जंगलातून चटई बाहेर जाण्याचे मार्ग कोणते ? तीन महामार्ग आणि एक रेल्वेमार्ग यावरून किती ट्रक्स, किती वॅगन्स माल जातो, त्यावरून अंदाज काढला की वर्षात या भागातून ५ कोटी ४१ लाख चौ. फूट चटई बाहेर जाते.

मग त्यांनी त्या भागातील व्यापाऱ्यांची गुदामं 'सील' करून टाकली वास्तविक त्यांना तसा अधिकार नव्हता. कारण 'बांबू' हा जंगलातला माल (फॉरेस्ट प्रोड्यूस) असला, तरी चटई हा तयार माल (प्रोसेस्ड आयटेम) होता. कोलमाइन्सच्या मॅनेजरला त्यांनी भेटून सांगितलं की या वर्षी तुम्हांला एक चौरस फूटही चटई मिळणार नाही. ते उडालेच. ते व्यापाऱ्यांच्याकडून बावीस पैसे दराने घेत होते. काकांनी त्यांना सांगितले की 'मी देईन चटई, पण तेहतीस पैशांनी.' ते कबूल झाले.

लोकांना जमवून त्यांनी सांगितलं, 'तुम्हाला व्यापारी ६ पैसे दर देतात, मी २२ पैसे देतो. पण माझी अट आहे. तुम्हाला आम्ही बांबू तोडून देऊ. तुम्ही तोडायचा नाही. आणि कॅप करून देतो. तिथं बसून चटया करायच्या, आणि मी त्या विकत घेईन.' लोक खूष झाले. आधी लोक बांबू कसेही तोडत, त्यामुळे बेटं खलास होत होती. आता फॉरेस्टचे लोक शास्त्रीय पद्धतीने, कोवळा बांबू न तोडता तयार बांबूच तोडायचे. लोकांना काकांनी जंगलात कॅप उभारून दिले. लोक तिथं राहायला आले. काकांनी त्यांच्यासाठी तिथं दवाखाना, मुलांना शिकवायला छोटी शाळाही सुरू केली.

या सगळ्यामुळे व्यापारी इतके चिडले की, त्यांनी कॅप पेटवून दिले. तरीही लोकांनी काम चालूच ठेवले. शेवटी काकांची बदली झाली.

मी विचारलं, "मग ते काम सुरू राहिलं का ?"

काका म्हणाले, "नाही. कारण आमच्या वरिष्ठांनी भूमिका घेतली की हे आपलं कामच नाही. ते करायला तुम्हाला कुणी सांगितलं होतं ? हे काम खादी ग्रामोद्योगाचं आहे. त्यांच्याकडे सोपवा. मग त्यांच्याकडे ते काम गेलं. आता त्यांचं ऑफीस मुंबईत. मुंबईत राहून ते इथलं काम कसं सांभाळणार ? त्यांनी कधी जंगल पाहिलंसुद्धा नसेल. मग ते सगळं कामच बारगळलं. या सगळ्यात एक फक्त फायदा झाला म्हणता येईल. तो असा की चटई हा सुद्धा जंगलचा माल समजण्यात यावा अशी कायद्यात सुधारणा झाली."

लोकांना झाडं लावायला उद्युक्त करण्याची काकांकडे मोठी कला आहे. ते काही वनखात्याने सांगितले म्हणून नाही, तर ते त्यांच्या स्वभावातच आहे. ('सामाजिक वनीकरण' वगैरे शब्दही नंतर आले.) त्यांचं मालेगावजवळ खडकी नावाचं कोरडवाहू गाव आहे. तिथं गंगाराम बागूल नावाचे त्यांचे माळकरी बालमित्र आहेत. त्यांना काका 'जीभाऊ' म्हणतात. ते औरंगाबादला काकांकडे आले असताना काकांनी त्यांना 'कुबाभुळ'चं (नंतर ते सुबाभुळ झालं) झाड दाखवलं. गुण सांगितले. आपल्या देशात ते नुकतंच आलेलं होतं. जीभाऊ म्हणाले, "मला द्या याचं बी. मी लावतो बांधावर." काका म्हणाले, "बांधावर लावणार असाल तर मिळणार नाही. शेतात लावणार का ?"

"थट्टा करताय का ? लोक जंगल साफ करून शेती करतात. मला तुम्ही शेताचं जंगल करायला सांगता ?"

त्यांचा एक एकर ऊस आहे. विहिरीच्या पाण्यावर कसाबसा निघतो. इतर चार एकरांत गहू, बाजरी ही जिरायती पिकं. काकांनी विचारलं, "उसाचं वार्षिक उत्पन्न किती येतं ?"

"पाचसहा हजार."

"हे झाड तुम्ही लावा. हे उसापेक्षा जास्त उत्पन्न देईल. मी पंचवीस हजारांची पैज लावतो, चला. पण अट एक की, उसासारखी याची निगा राखायची."

ते कबूल झाले. त्या भागातल्या वनअधिकाऱ्यांवर काकांनी या शेताची देखरेख सोपवली. गावच्या लोकांनी जीभाऊंना वेड्यात काढले. ते छोटे शेतकरी; पाचापैकी एका आणि त्याही उसाखालच्या जमिनीबाबत त्यांनी धोका पत्करला, याबद्दल लोकांनी दोषही दिला. पण पहिल्यापासून काकांवर जीभाऊंची श्रद्धाच होती. पाचसहा महिन्यांनी काका तिथं गेले, तर सगळा कायापालटच झालेला. पंधरापंधरा फूट उंचीची झाडं. काकांनी जीभाऊंना शेंगा तोडून बी मोजायला सांगितलं. एकूण प्लॉटमधली झाडं, त्यातल्या शेंगा, त्यांचं बी याचं गणित करून सांगितलं, "एकशे दहा किलो बी. म्हणजे पाच हजार रुपये तर बियांचेच येतील. (तो भाव त्यावेळी पन्नास होता, आता तो तिनावर आला. पण लाकडाचे भाव वाढत गेले.) लाकडाचे तर वेगळेच. झाडांना या शेंगा नाहीत, तर पैसे लागलेत पैसे." जीभाऊंनी नंतर गावातनं मुक्काम हलवला आणि शेतावर झोपडी बांधून राहू लागले. त्यांना सव्वादोन वर्षातच त्या एकराचे तीस हजार रुपये उत्पन्न आलं. पुढच्या वर्षी दुसऱ्या एकरावर असं करीत त्यांनी आता तीन एकरावर ही सुबाभळीची लागवड केली आहे.

काकांनी पैज जिंकली असली, तरी ती गमतीखातरच असल्याने पैसे घेण्याचा प्रश्नच नव्हता. जीभाऊ मात्र सुबाभळीचे बी खिशात टाकून महाराष्ट्रभर प्रचार करतात. लोक लांबून लांबून त्यांचे शेत पाहायला येतात.

एका वर्षी पन्नास लाख सागाची रोपं सरकारकडे जास्तीची होती. काका एंबडवारांना म्हणाले, “ही ठेवून काय करणार आहोत ? फुकट वाटून टाकू लोकांना. लोक लावतील कुठंही. झाडं लागल्याशी कारण. ती फॉरेस्ट हद्दीतच आली पाहिजेत असं कुठं आहे ?” ते ‘हो’ म्हणाले. एका सभेत काकांनी लोकांना ही मागणी करायला लावली. मंत्र्यांना आश्वासन द्यावेच लागले. त्याचा फायदा घेऊन काकांनी पाठपुरावा केला, सरकारचा जी. आर. निघाला. लोकांनी महाराष्ट्रभर वीस लाख रोपं लावली. काही वर्षांनी गोंदियात काका जीपने फिरत असताना सागाची लागवड पाहून त्यांनी सहकान्यांना विचारलं, “हे आपलं प्लॅटेशन छान आलंय.” सहकारी म्हणाले, “आपलं नाही, ही खासगी शेतं आहेत. लोकांनी शेती सोडून सागच लावलेत.”

त्यातून पुढं सामाजिक वनीकरणाची कल्पना काकांनी पुढं रेटली. आतापर्यंत वनखाते आपल्या जंगलांचं संरक्षण करणं किंवा त्यात नवीन झाडं लावणं एवढंच कर्तव्य मानत होते. (त्यातही त्यांना अपयशच येत होतं.) काकांनी मांडलं की जंगलाच्या हद्दीबाहेर आपण लोकांच्या सहभागातून झाडं वाढवली, तर ते जंगलातल्या झाडांची तोड करायला कशाला येतील ?

धोंडेंसर काकांचे मित्र. धोंडेंसरांनी ‘कांटूर मार्कर’ नावाचे अगदी सोपे, अडाणी माणसालाही वापरता येईल असे उपकरण तयार केले होते. त्याने एका बिंदूच्या समपातळीतला दुसरा बिंदू शोधता येतो. जमिनीला नेहमीच चढउतार असतात. पाणी उताराकडे वाहते आणि जाताना माती घेऊन जाते. म्हणून उतारावर समपातळीची रेषा आखली. आणि त्यात चर खणला, आणि त्यातून काढलेली माती उताराच्या बाजूने बांधासारखी लावली, तर तिथं पाणी आणि माती दोन्हीही थांबतं. त्यात झाडं लावलं, तर ते अगदी कमी पावसाच्या भागातही जगू शकतं. काकांनी ही कल्पना उचलली आणि गावच्या आसपासच्या टेकड्यांवर कांटूर पद्धतीने चर खणायचा सपाटा लावला. सरकारकडून एका हेक्टरला चर खोदण्यासाठी मजुरी म्हणून पाच हजार रुपये मंजूरही करून आणले. अशा पद्धतीने त्यांनी दोनतीन वर्षांत महाराष्ट्रात सर्व जिल्ह्यांत वीस हजार हेक्टरवर चर खणून लाखो झाडे लावली आणि ती जगली. पुण्याजवळ कोढव्याला एका टेकडीवर त्यांनी नमुना म्हणून अशी सुरेख लागवड केली आहे. ते समपातळी चराचं प्रात्यक्षिक केंद्रच झालं आहे.

त्याच सुमारास किल्लारीला भूकंप झाला. लोकांच्या मदतीचा ओघ तिकडे सुरू झाला. काकांनी याही भावनेचा फायदा वनीकरणासाठी उठवला. गावागावात जाऊन मिटिंग घ्यायचे. गावकऱ्यांना सांगायचे, ‘तुम्हाला आपल्या भूकंपग्रस्त भावाबहिणींसाठी पैसे पाठवावेसे वाटतात ना, मी एक उपाय सुचवतो. गावाजवळच्या या टेकडीवर समपातळीतले चर खोदूया. आम्ही लायनी आखून देतो. गावाने एक दिवस श्रमदान करावे. मजुरीचे पाच हजार रुपये मिळतील, ते भूकंपग्रस्त निधीला आपण पाठवू शकता.’ गावकऱ्यांना हे एकदम पटायचे. पैसे काढून देण्यापेक्षा हे बरे. परत गावाला कायमचा फायदा. गुरांना गवत, गावाला झाडं आणि खालच्या विहिरींना पाणी यातून अनेक ‘टँकरग्रस्त’ गावं ‘टँकरमुक्त’ झाली.

मी पुणे जिल्ह्यातल्या डोंगराळ भागातल्या ‘गावडदरा’ या गावी ते काम पाहायला गेलो. टेकडीवर लांबूनच असंख्य आडव्या, समांतर रेषा. धोंडेंसर बरोबर होते. ते काकांना म्हणाले, “चांगलं काम झालंय हो ! अँक्युरेट आहे.” टेकडीवर मांडव टाकला होता. गावाने पाच हजारांचा चेक आमदार महोदयांकडे सुपूर्द केला. असं ३५० गावांमधून झालं. १७ लाख रुपये जमा झाले. त्यातले बारा लाख भूकंपग्रस्त निधीला गेले. पण पुढे भूकंपग्रस्त निधीच्या विनियोगाबद्दल उलटसुलट बातम्या आल्यावर लोकांनी त्या पैशातून गावच्या भजनी मंडळींना वाद्यं दिली, तालीम सुधारून दिली, शाळेला फरशी घातली, इत्यादी.

सामाजिक वनीकरणाचं महत्त्व सरकारला पटायला लागल्यावर सरकारने वनखात्यालाच तो एक वेगळा विभाग केला. या विभागात जायला त्या खात्यातले लोक नाखुष असतात. कारण या विभागाला स्वतःची जमीन, हद्द नसते. लोकांना त्यांच्या किंवा गावाच्या-सार्वजनिक जमिनीवर झाडं लावायला उद्युक्त करायचं, हे यांचं काम. म्हणजे अधिकार काही नाहीत. काका म्हणतात, ‘हे खातं अल्पभूधारकही नाही, तर अगदी भूमिहीन आहे !’ वनखात्याचं जंगल असतं, तिथं बेकायदा झाडं तोडणाऱ्यांकडून भरपूर कमाई असते. खाकी ड्रेसला आदिवासी, गरीब लोक घाबरतात. त्यांच्याकडून सर्व ते उकळता येतं. इथं सामाजिक वनीकरणात उलट लोकांची हांजी हांजी करावी लागते. याला बजेट अगदी कमी. तेव्हा वनखात्यातले वरिष्ठ, शिक्षा द्यायची म्हणून नको असलेले लोक इथं पाठवतात. काकांनी मात्र या विभागाचं संचालकपद मागून घेतलं. आणि हाती आलेल्या रडखाऊ, पडखाऊ किंवा निवृत्तीला आलेल्या लोकांना ट्रेनिंग देऊन, उत्साह निर्माण करून किंवा बरंच काम करून दाखवलं. त्यांनी आल्याआल्या लोकांचा युनिफॉर्म रद्द केला. लोकांमध्ये वावरायचं, तर

सर्वसाधारण कपड्यातच आपण गेलं पाहिजे. (म्हणून कर्मचाऱ्यांमध्ये याविषयी नाराजीही आहे.) गावात जायचं, ग्रामसभा घ्यायची, गावातली मंडळं सामावून घ्यायची. काकांना थोडफार कवितेचं अंग असल्याने त्यांनी घोषणा तयार केल्या होत्या.

‘सामाजिक वनीकरण  
तयार करू सरपण’,  
‘सामाजिक वनीकरणाची आली दिंडी  
बखर पाभरीची तयार करू दांडी’

यांसारख्या घोषणा गावभर, गावच्या आसपासच्या दगडांवर रंगवायचे, वृक्ष दिंडी काढून वनीकरणाची पालखी काढायची. देवळांसमोर पवित्र झाड लावायचे असा त्यांचा कामाचा झपाटा असे. धुळ्याचे त्यांचे मित्र वसंतराव ठाकरे यांनी तर ‘वृक्षनारायणाची पूजा’ नावाची सत्यनारायणाच्या पूजेसारखी पोथी लिहिली, ती काकांनी त्यांच्या विभागातर्फे प्रसिद्ध केली. तशी वृक्षनारायणाची पोथी वाचून पूजा करीत. प्रसाद म्हणून सुबाभळीचे बी वाटत.

राजगुरुनगरला वनखात्याकडून थोडा जमिनीचा तुकडा मिळवून पत्र्याच्या शेडमध्ये त्यांनी ट्रेनिंग सेंटर सुरू केलं. धोंड्यांचा मुलगा जयंत तिथं कांदूर मार्करचं प्रात्यक्षिक घेऊन ट्रेनिंग देतो. असे त्यांच्या विभागातले सहाशे कर्मचारी प्रशिक्षित झाले आहेत. त्यांनी ६००० लोकांना प्रशिक्षित केले आहे. थोडक्यात, या अनिच्छेने आलेल्या, न्यूनगंडाने पछाडलेल्या लोकांना इतकं कामाला लावलं की ते आता घोड्यासारखेच धावू लागले.

राजीव गांधींच्या काळात त्यांनी पडीक जमीन विकास महामंडळ काढलं. त्याच्या अध्यक्षा कमला चौधरी आणि सचिव वरदराजन् हे नाशिकला काही कार्यक्रमासाठी आले होते. त्यांनी अचानक मागणी केली की आम्हाला तुमचा सामाजिक वनीकरणाचा कार्यक्रम बघायचाय. त्यांनी कामं झालेल्या गावांची यादी मागवली. त्यातल्या एका गावावर बोट ठेवून म्हणाल्या, या गावी चला. सगळ्या अधिकाऱ्यांची घाबरगुंडी उडाली. ते डोंगराळ भागातलं गाव. अँबॅसेडर गाडी जाणं शक्य नव्हतं. मग जीपने गेले. तिथल्या गाड्याकडची कुणाकुणाला रोपं वाटली याची यादी घेऊन एका नावावर बोट ठेवून म्हणाल्या, ‘या माणसाकडे जायचंय.’ तो माणूस तर आणखीनच डोंगरात राहत होता. तिथं पोहोचले. तो नव्हता, त्याची बायको होती. तिला ती रोपं मिळाली होती. ती सर्व तिने लावली होती. दोनचार वगळता सर्व रोपं चांगली लागली होती. कमला चौधरींनी स्वतः ती शे-दीडशे रोपं मोजून पाहिली.

त्या दिल्लीत गेल्यावर, काकांना इंदिरा प्रियदर्शनी अँवॉर्ड जाहीर झालं. पण त्यानं काकांच्या काही वरिष्ठांमध्ये, सहकाऱ्यांमध्ये मत्सराचं इतकं काहूर उठलं की काका मला म्हणाले, “अशी अँवॉर्ड बगैरे काही द्यायची असली, तर ती वरिष्ठांना द्यावीत. खालच्यांना अशा अँवॉर्डचा त्रासच जास्त होतो.”

प्रवासात कधी मालुताईही बरोबर असायच्या. त्या धुळे शहरात राहणाऱ्या. वडील मॅजिस्ट्रेट, काका शिक्षणमहर्षी डॉ. दादासाहेब धोगरे अशी पार्श्वभूमी असलेल्या. पण शहरी जीवन सोडून काकांच्या प्रत्येक बदलीच्या ठिकाणी मुलांसह जाऊन संसार थाटायच्या. बुलढाण्याहून आलापल्लीला बदली झाली तेव्हा असं ठरलं की मालुताईंनी दोन लहान मुलांना घेऊन धुळ्याला बिन्हाड करावं. कारण आलापल्लीच्या जंगलात तिथं शाळा नसणार, सोयी नसणार. बुलढाण्याहूनन टूक भरेपर्यंत मालुताईंची घालमेल चालली. शेवटी टूक भरल्यावर त्यांनी तो धुळ्याऐवजी आलापल्लीला फिरवायला लावला. तिथं एकेका दिवसात घरात, अंगणात मिळून अकरा साप निघाले होते. वेगळंच जीवन असायचं. मुलं आदिवासी. त्यांची भाषा बोलायची. त्यांचे खेळ म्हणजे छोट्या टूकमध्ये हमाल म्हणतात ते गाणं म्हणत, लाकडं चढवणं आणि उतरवणं. बदलीच्या प्रत्येक ठिकाणी शिक्षिकेची नोकरी त्या करायच्या.

काकांच्या प्रयोगांपुढे त्यांनी हात टेकलेले. ‘आमचे साहेब’ असा उल्लेख करून काकांच्या अनेक फसलेल्या प्रयोगांच्या फजितीचे प्रसंग सांगत. ‘गोबर गॅसवर प्रयोग चालायचे. साहेबांना हे वेड म्हणून हाताखालचे साहेबलोक, गार्डही भाग घ्यायचे. गोबर गॅस एखाद्या छोट्या पिंपात भरता येईल का ? म्हणजे तो पोर्टेबल होईल. दौन्यावर जाताना जीपमध्ये ती टाकी टाकली की एकदम सोयच होणार ना ! बंगल्याच्या बाहेर यांचे प्रयोग चाललेले. स्वयंपाकघराची खिडकी तिथंच होती. मी स्वयंपाक करत होते. यांनी गॅस एका छोट्या पिंपात तयार केला आणि ते पिंप फुगायलाच लागलं. इतकं की ते फुटेल की काय अशी भीती वाटायला लागली. म्हणून यांनी त्याचं झाकण कसंबसं काढलं. तर मोठा आवाज होऊन ती शेणाची स्लरी अशी वर उडालीय म्हणता की सगळ्या बंगल्याची भिंत शेणाने भरली. खिडकीतून स्वयंपाकघरात शेण. हे आमचे साहेब, त्यांच्या हाताखालचे साहेब, गार्ड सगळे शेणाने भिजलेले. असं काही पाहण्यासारखं दृश्य होतंय म्हणता...’ असं म्हणून त्या खूप हसत.

यावर काकाही हसले व म्हणाले, “अहो एक प्रयोग यशस्वी होतो, तेव्हा अनेक प्रयोग फसलेले असतात.”

मी म्हणालो, “पण हे फसलेले प्रयोग लिहून ठेवा. निवृत्तीनंतर त्यात लक्ष घालता येईल.”

जसं अनेक पुस्तकं लिहिलेल्या लेखकाचं एखादं पुस्तक जमलेलं असतं, तर काकांच्या नोकरीतली त्यांची सगळ्यात जमलेली कारकीर्द म्हणजे धुळ्यातली. तोपर्यंत त्यांनी केलेल्या कामाचा, अनुभवाचा, दृष्टीचा पुरेपूर उपयोग त्यांना इथल्या वास्तव्यात झाला असेल. वनसंरक्षक (काँझर्वेटर) म्हणून त्यांनी चार्ज घेतल्याच्या दुसऱ्या दिवशी सर्व विभागातल्या स्टाफची मिटिंग घेतली. आपले काय काय प्रश्न आहेत, विचारलं. 'लोक खूप झाडं तोडून मोळ्या करून विकतात,' 'आपल्या हद्दीत इतकी प्रचंड प्रमाणावर गुरं चरतात की जमीन अगदी नापीक होऊन गेली आहे,' 'आपल्या क्षेत्रावर लोकांनी खूप अतिक्रमणे केली आहेत,' इत्यादी तक्रारी त्यांच्या सहकाऱ्यांनी मांडल्या.

काका म्हणाले, 'खूप वृक्षतोड, खूप अतिक्रमण असं मोघम बोलू नका. नक्की किती ते सांगा.' तसं कोणालाच सांगता येईना. मग काकांनी त्यांची पाहणी करायचं ठरवलं. मोळ्या ज्या ज्या बाजारगावांना विकायला येतात, त्यांची यादी करायला लावली. तशी जवळपास १०० गावं निघाली. त्या गावी येणाऱ्या वाटांची यादी केली. मोळ्यांचे प्रकार काढले आणि सात दिवस यांचे कर्मचारी, (खाकी ड्रेस न घालता), एन्. एस्. एस्. ची मुलं यांनी त्या वाटांवर दूर झाडाखाली बसून फक्त मोळी गेली की तक्त्यावर खुणा करायचं काम केलं. सात दिवसांनी पाहणीचा अहवाल केल्यावर सगळ्यांचे डोळे फिरले. त्यांच्या विभागात दररोज सहा हजार मोळ्या विकायला येत होत्या. काकांच्या भाषेत 'म्हणजे सहा हजार कुन्हाडी जंगलावर चालत होत्या.' याशिवाय त्यांच्या घरातल्या चुलीसाठी होणारी तोड वेगळीच. या तोडणाऱ्यांत ९० टक्के बाया आणि त्यातही बहुसंख्य आदिवासी.

काका मला सांगत होते, "जनता साधारणपणे, नियंत्रण करणाऱ्या यंत्रणांविरुद्ध असतेच. मोळी समजा गाडाने पकडली तर गुन्हा दाखल करता येतो. पण तसं करताच त्याच्या अंगावर मोळी टाकून ती बाई आरडाओरडा करते. लोक जमतात, म्हणतात, 'मोठे लोक टूकने लाकडं नेतात त्याला अडवत का नाही? गरीब माणसाने खुल्लक गुन्हा केला, तर का पकडता? बारीक तर काटक्या आहेत, इ.' वास्तविक हा गंभीर गुन्हा आहे. काटक्या तोडणं झाडाचा प्राण घेण्यासारखंच आहे. कोर्टही थाकडे खुल्लक गुन्हा म्हणून पाहतं, सोडून देतं. पण या सगळ्याचं एकत्रित स्वरूप पाहिलं, तर ते फार भयंकर आहे.

दुसरा प्रश्न गुरं चारण्याचा. त्यांच्या जंगलाचा वर्किंग प्लॅन असतो. त्यानुसार अमुक इतकी गुरं इथं चरली तर चालेल असा आकडा काढलेला असतो. तितक्या गुरांना ते पासेस देतात. पण आज शंभर गुरांची क्षमता असली, तरी

तिथं हजारो गुरं चरतात. जमिनीलगत गवत खातात. नंतर हे मेंढ्यांचे कळप. धोंडेसर मेंढ्यांना 'ग्रास रूट वर्कर' म्हणतात. मेंढ्या तर 'फ्रूक फ्रूक' किंवा फुर्रऽऽ आवाज करून जमीन फुंकून माती मोकळी करतात आणि मुळं उपसून खातात. (एकजण सांगत होते, त्यांच्या लाळेत काही विषारी द्रव्य असावं की एकदा त्यांनी तोंड लावलं की ते झाड नंतर मरतेच) याने गवताचं पुन्हा उत्पादन तर होत नाहीच, पण माती मोकळी होते. एका पावसात ती वाहून जाते. काका म्हणाले, "मेंढ्या अक्षरशः जमिनीची कातडी सोलतात."

काकांनी त्याचीही आकडेवारी जमवायला सांगितली. किती जनावरांना पासेस आहेत, आपल्या भागावर जनावरं किती, त्यातली गोठ्यात बांधलेली तिथंच वैरण घातली जाणारी ठाणबंद (स्टॉल-फेड) किती; चरायला सोडतात अशी किती? (हे रेकॉर्ड ॲनिमल हजबंड्रीकडे असतं, म्हणे) याचे आकडे जमले. तीन लाख क्षमतेच्या कुरणात तेरा लाख गुरे चरत होती! आठ हजार मेंढ्यांना परवानगी होती, तिथं एक लाख चाळीस हजार मेंढ्या चरत होत्या.

अतिक्रमणाचा प्रश्न नाजूक होता. लोक माहिती देत नव्हते. मग त्यांना विश्वासात घेऊन आकडे जमवले, तर आढळलं की उत्तर धुळे विभागात वनखात्याची २ लाख हेक्टर जमीन होती. त्यातल्या एक लाख हेक्टरवर अतिक्रमण झालेलं होत!

सगळीच परिस्थिती हतबुद्ध करणारी होती. काका सांगत होते, 'जबरनूजोत' म्हणजे-लोकांनी जमिनीवर केलेली अतिक्रमणं, सरकारने नंतर कायदेशीर केली ही फार मोठी घोडचूक. नव्हे हिमालयाएवढी चूक आहे. लोक जंगलात जाऊन झाडं तोडून जमिनी करायचे. एकदा झाडं तुटली की आढळायचं की त्या जमिनी नापीक आहेत. तिथं ना पाणी, ना बीज, ना अन्य सोयी. त्याची धड शेतीही झाली नाही. आणि जंगलही साफ झालं. जबरनूजोत कायदेशीर होतेय म्हटल्यावर लोकांचा लोंढा जंगलावर अक्षरशः तुटून पडला. (धोंडेसर म्हणाले, हा म्हणजे हिरोशिमा-नागासाकीच) त्या भागात १०५ बेकायदेशीर गावं आहेत. 'ज्यांची नोंद नकाशावर नाही. गुन्हा दाखल केल्याची किंवा दंड केल्याची पावती म्हणजे त्यांचं सर्टिफिकेट असे. तो गुन्हा केल्याबद्दल सरकार जणू त्यांना ती जमीन बक्षीस देई.

हे सगळे अहवाल झपाट्याने एका महिन्यात तयार झाले. एरवी अशी पाहणी करायचं कुणाच्या क्वचितच डोक्यात आलं असतं. समजा, आलं तरी तो सरकारी परवानगी विचारत बसला असता. समजा, अशी परवानगी आली असतीच, तर ते काम एखाद्या संस्थेवर सोपवलं गेलं असतं. आणि तो अहवाल येईपर्यंत यांची

बदलीही झाली असती. पण काकांची कामाची पद्धतच वेगळी. काकांनी ते अहवाल वरिष्ठांना पाठवून विचारलं, की “या परिस्थितीत मी काय करावे याचे मार्गदर्शन करावे.” त्याला वरून काही उत्तर आलं नाही. उलट हा उद्धटपणा म्हणून नोंदला गेला. पण काकांनी मात्र ह्या प्रश्नांची जमेल तशी तड लावायचं ठरवलं होतं.

त्यावेळी अभय बोरवणकर हे धुळ्याचे कलेक्टर होते. ते काकांना म्हणत होते, “हा जिल्हा फार खोडसाळ आहे. इथे गेल्या वर्षी गुरांना चारा नव्हता. मी आठ हजार टन गवत पालघर, सातारा इकडं मागवलं, पण त्यात दगड, लाकूड-अखाद्य गवत निघाल्यामुळे इथे लोकांनी मोर्चे काढले...”

काका म्हणाले, “आपण कर्मदरिद्री आहोत. आपल्याला वैरणीसाठी भीक मागावी लागते. खरं तर हा जिल्हा असा आहे की इतर जिल्ह्यांना तो गवत पुरवू शकेल.”

बोरवणकर एकदम सावरून बसले व म्हणाले, “कसं काय म्हणता तुम्ही हे ?”

“तुम्ही मला सहकार्य करत असलात तर हे मी करून दाखवितो.”

धुळ्याकडे जाताना मुंबई-आग्रा महामार्ग एका घाटातून जातो. तिथं डावीकडे बघितले, तर उंचावर एक किल्ला दिसतो. हा ‘लळिंग’चा किल्ला. पुढं गेल्यावर लळिंग नावाचं छोटं गावही लागतं. हा सगळा परिसर लहानमोठ्या टेकड्यांनी बनलेला आहे. चढून वर गेल्यावर मोठे पठार लागते. पठाराच्या एका बाजूला एक छान प्रशस्त डाकबंगला आहे. समोर खोलात पाहिलं, तर एक ओढा, त्यावर सतत चालू असलेला छोटासा धबधबा, खाली कुंड दिसते. हा अन्वर नाला.

या दहा हजार हेक्टरच्या कुरणाच्या खालच्या बाजूला चोवीस गावं आहेत. या कुरणातल्या गवतावर या गावातली गुरं पोसली जाऊन इथं दूधदुभतं खूप होतं. इथं अंजनाची झाडं खूप. अंजनाचा पाला गुरांनी खाल्ला, तर दुधाला घट्टपणा आणि वेगळाच स्वाद येतो, अशी प्रसिद्धी. आपण चांगल्या तुपाला ‘लोणकढी तूप’ म्हणतो. पण एक ‘लोणकढी’ नावाचं गावच या परिसरात आहे.

सरकारने हे सर्व कुरण रेमंड वूलन्स कंपनीला मेंढ्यांची पैदास करण्यासाठी लीजने देऊन टाकलं. त्यांनी या कुरणाभोवती त्रेचाळीस किलोमीटर लांबीचे तारांचं कुंपण घालून टाकलं. मरिनो जातीचे एडके (मेंढ्यांचे नर) ऑस्ट्रेलियाहून विमानाने आणले. त्यांच्यासाठी एअर कंडिशनड तबेले बांधले. पाण्यासाठी विहिरी खणून पाईप लाइनने पाणी खेळवलं. डाकबंगला बांधला. मेंढ्यांचे पैदास केंद्र सुरू केलं.

या सगळ्यांच्या रक्षणासाठी कुंपण तर होतंच; पण वॉच टॉवर्स केले. त्यावर गार्डस् नेमले. घोड्यावर ते राउंड घेत. ऑस्ट्रेलियन, जर्मन शेफर्ड कुत्रे बाळगले. गावातल्या कुणाची गुरं त्यांच्या हद्दीत आलीच, तर ते ती जप्त करीत. सोडवायला गेलं की मारहाण करीत.

सुरुवातीची दोन-चार वर्षे कुणाच्या लक्षात आलं नाही. पण त्या गावामधली गुरं रोडकी होऊ लागली. दूधदुभत्यांचा धंदा कमी होऊ लागला. कुरबुरी वाढू लागल्या. त्यात दुष्काळ पडला. कुंपणाच्या आत विहिरींच्या पाण्याने हिरवेगार झालेले गवत आणि बाहेर वैराण. गुरं आत जायला बघायची. जप्तीचे, मारहाणीचे प्रकार वाढले.

गावातलेच काही लोक आत रेमंडकडे मजुरीला जायचे. त्यांच्यावर गावकऱ्यांचं दडपण वाढू लागलं. मग त्यांनी संप केला.

एका रात्री अगदी रातारात रेमंड कंपनीच्या साहेबांनी मेंढ्या, एडके वगैरे घेऊन गुजरातला पलायन केलं. हे गावकऱ्यांना अनपेक्षित होतं. सकाळी त्यांना कळताच ते वर कुरणाकडे धावत सुटले. हजारो माणसांनी कुंपण तोडलं. डाक बंगला इतका मोडून तोडून टाकला की त्याच्या फक्त भिंतीच राहिल्या. पाईप लाइन तोडून टाकली. पुढच्या पाच-सात वर्षात लोकांनी बेसुमार झाडं तोडली, बेसुमार गुरं चारली की काका तिथं बदलून आले तेव्हा तो डोंगर उघडाबोडका झालेला होता. त्या कुरणात एक मिलीमीटर गवतही राहिलेलं नव्हतं. काका म्हणाले, “लोकांनी सात वर्षे त्या जमिनीवर भीषण बलात्कारच केलेला होता !”

काका आणि बोरवणकर यांनी मिळून त्या लळिंग परिसरातल्या सरपंच व इतर संबंधितांची धुळ्यातल्या बचत भवनात मिटिंग बोलावली. काकांचा डी.एफ.ओ. आणि कलेक्टरांचा प्रांत गावोगावी जाऊन त्यांना बोलावून आले होते. काकांनी सभेत आधी काय होतं आणि आता काय आहे, हे सांगितलं आणि म्हणाले, “ती परिस्थिती आजही आणता येईल.”

लोक म्हणाले, ‘कशी काय ?’

काकांना बोलायची खास ढब आहे. ते स्वतः अजूनही मनाने खेडूतच आहेत. त्यांच्या उपमाही मजेदार असतात. जमिनीचं महत्त्व सांगताना एकदा म्हणाले होते, “माणसाला पिल्लं होतात; पण जमिनीला पिल्लं होत नाहीत. म्हणून आहे ही जमीन धुपून हातची घालवू नका.” त्यांचं बोलणं संवादात असतं.

ते या शेतकऱ्यांना म्हणाले, “समजा, पाऊस आला. तुम्ही बाजरी लावली. आठ दिवसांनी पीक वीतभर तरारून आलं. मग तुम्हाला सांगितलं की आता आणा ते पीक कापून. तुम्ही कापाल का ?”

सगळे चक्रावलेच. म्हणाले, “नाही. नाही.”



काका पुढं म्हणाले, “तुम्हाला भूक लागली. जेवायला थाळी दिली. भाकर, भाजी वाढली आणि म्हटलं, अट एकच की एक घास खायचा, आणि मैलभर फिरायचं आणि मग दुसरा घास खायचा. असं दहाबारा मैल फिरत फिरत आठ तास जेवायचं. खाल का तुम्ही असं ?”

परत लोक म्हणाले, “नाही. असं कसं खाऊ आम्ही ?”

मग काका म्हणाले, “तुम्ही तुमच्या दोरांना हेच करायला लावता. त्याला एकाजागी, दावणीला वैरण टाकली तर किती वेळात खाईल ?”

“अर्ध्या तासात.”

“मग तुम्ही तुमच्या दोराला त्यासाठी आठ-आठ तास फिरवता.”

गवताच्या प्रश्नाकडे आले. म्हणाले, “तुम्हाला जशी बाजरी, तशीच गुरांना गवत आहे. तुम्ही गवताला वाढायला संधीच देत नाही; ते कसं वाढेल ? म्हणून ‘चराईबंदी’ केली आणि गुरं ठाणबंद केली, त्याला जागीच वैरण दिली तर ते जास्त चांगलं काम देईल. जास्त दूध देईल.”

‘चराईबंदी’ हा शब्द तिथं तयार झाला.

काका म्हणाले, “तुम्ही येत्या पावसाळ्याला एक सिझन फक्त गुरं दावणीची सोडू नका. मी तुम्हाला वर्षभर पुरेल इतकं गवत फुकट पुरवतो.”

लोक म्हणाले, “पण त्या दिवसात काय घालायचं गुरांना ?”

“ते मला विचारू नका. ते काहीही करा. जादा गुरं लोकांना, पाव्हण्यांना आंदण द्या. पण गुरं सोडली तर कोंडवाड्यात घातली जातील. आणि दंड भरावा लागला, तर मला दोष द्यायचा नाही, कबूल ?”

लोक कबूल झाले. पण म्हणाले, तुम्ही आमच्या गावात येऊन सगळ्यांना समजावून सांगा. तसं बोरवणकर, काका, हेमंत देशमुख, दशरथ पाटील, रोहिदास पाटील यासारखे सामाजिक कार्यकर्ते यांनी त्या सर्व गावात सकाळी आठपासून तो रात्री-अपरात्रीपर्यंत सभा घेतल्या. खूप प्रश्नोत्तरे व्हायची. गावागावांनी ठराव केले.

लोकांकडे स्वतःची गुरं होतीच; पण इथं चरायला मिळतं, म्हणून नातेवाइकांची पण आणून ठेवली होती. ती लोकांनी ताबडतोब त्यांच्या त्यांच्या घरी पाठवून दिली. काकांच्या सांगण्याप्रमाणे नको ती गुरं भेट म्हणून नातेवाइकांच्या गळ्यातही बांधली आणि नंतर प्रयोग सुरू झाला. (त्या परिसरातल्या एका जबरदस्त पुढाऱ्याच्या शेकडो मेंढ्या काकांनी पकडून जबरदस्त दंडही ठोठावले.)

पाऊस पडल्यावर गवत आलं, ते मोठं झालं, त्याचं बी तयार झालं. ते जमिनीवर पडलं. मग काकांनी लोकांना सांगितलं की आता हे गवत तुम्ही इथून

कापून नेऊ शकता. लोक कापून नेऊ लागले. सायकलवर नेऊ का ? “खुशाल न्या.” बैलगाडीतनं ? जरूर. लोकांनी विचारलं, “हे आम्ही विकू शकतो का ?” “खुशाल विका.” सरकारी नाममात्र रॉयल्टी भरून लोक ट्रॅक्टरच्या ट्रॉल्या भरभरून गवत नेऊ लागले. तरी गवत संपलं नाही. काका म्हणाले, “तुम्ही गवत न्याल यात माझा स्वार्थ आहे. म्हणजे वणवे लागणार नाहीत.”

या उपक्रमाला ७ वर्षे झाली. मधल्या काळात काकांची बदली झाली. चराईबंदी हळूहळू ढिली झाली. नंतर आलेल्या अधिकाऱ्यांना यात फारसा रस नव्हता. पण त्यानंतर काकांच्या हाताखाली काम केलेले थोरात तिथं डी. एफ. ओ. म्हणून बदलून आले. त्यांनी परत स्कू टाइट केले. परत निसर्ग तसेच गवत भरभरून देऊ लागला.

लळिंग या इतक्या छोट्या गावात ‘किल्ले लळिंग समाचार’ नावाचं अधून-मधून निघणारं वर्तमानपत्र आहे हे पाहून मला धक्काच बसला. भोगाणे नावाचे स्वातंत्र्यसैनिक आहेत. ते निष्ठेने ते काढतात. काकांना पुण्याला पाठवीतही असतात. त्यांनी काकांना वर्तमानपत्रातून आवाहन केले. “तुम्ही सात वर्षांपूर्वी जे रोपटं लावलं ते कसं आहे, हे बघायला या.” काका तिथं गेले. त्यावेळी मी काकांबरोबर होतो. सर्व गावांमधले शेतदोऱे निवडक लोक वर डोंगरावर जमलेले होते. काकांनी तिथंही लोकांना अनेक कलमी कार्यक्रम दिला. सहभोजन झालं.

आम्ही सगळ्या कुरणात भटकलो. सगळीकडे बाया, माणसं, गवत कापून पेंढ्या करून ठेवत होते. काहींच्या डोक्यावर; तर काहींच्या बैलगाड्यांत गवत भरले जात होते. काकांनी एका बाईला विचारलं, “हे गवत कुणाचं आहे ?”

ती म्हणाली, “आमचं आहे.” काका खूष झाले.

“समजा, गवताला आग लागली तर ?”

“कशी लागू देऊ ? आम्ही आहोत की विझवायला.”

ते लोक गवत कापतच नव्हते. बाईच्या हातात काठी आणि त्याला पुढे आकडी होती. त्या आकडीने गवत गोळा करायची, जमवायची आणि पेंढी बांधायची. एका ओझ्याचे तिला सहा रुपये मिळायचे. अशी दिवसाकाठी ४-५ ओझी तिची व्हायची. पुरुषांची १० ओझी होतात. हा रोजगार त्यांना कमीत कमी सहा महिने मिळतो.

लोकांनी सभेत तक्रारी केल्या. काही लोक गवत मालेगावपर्यंत पाठवतात. काका म्हणाले, “तुम्हाला कमी पडतंय का गवत ? मग जाऊ द्या की कुठं जायचंय ते.” थोरात डी. एफ. ओ. ना काका म्हणाले, “लोक गवत कापायला जातात ना, त्यांच्याकडे सिताफळीचं, बाभळीचं, ‘हमाटा’ गवताचं बी

टाकायला द्या. येऊ द्यात झाडं. आपोआप येतील. बोरीची झाडं पसरलीत, त्यांना कलम करा. खायला भरपूर बोरं मिळतील.”

आम्ही कुरणात फिरताना सात-आठ गायी, बैलांचा कळप दिसला. चांगली मस्तवाल गुरं होती. आमच्याकडे रोखून पाहत होती. विचारलं, “चराईबंदी असून ही गुरं कशी काय इथं ?”

थोरात म्हणाले, “पूर्वीची ती इथं राहूनच गेली आहेत. कुणी मालक न्यायला आला नाही. आता ती चांगलं गवत खाऊन पुष्ट झालीत आणि ती जंगली झालीत. आपण फार जवळ गेलो, तर अंगावर धावून येतात.”

काका म्हणाले, “बघा. जनावरांची संख्या कमी केली आणि त्यांना खायला प्यायला चांगलं घातलं, तर अशीच मस्त होतील ती !”

काकांना विचारलं, “तुम्हाला ही लळिंग कुरणाची कल्पना कशावरून सुचली ?”

ते म्हणाले, “काही वर्षांपूर्वी आमच्या मालेगावजवळच्या खडकी भागात मी हे झालेलं पाहिलं होतं. आमचे त्या भागातले डी. एफ. ओ. म्हणाले, ‘तुमच्या गावातली जागा प्लॅटेशनसाठी काढून द्यायला सांगा, तुमच्या गावकऱ्यांना.’ मी लोकांना सांगितले. १५ एकर गावची जागा काढून दिली. त्यांनी प्लॅटेशन केलं. गुरांनी खाऊ नये म्हणून त्यांनी दगडावर दगड रचून भोवती मोठी भिंतच केली. कारण आमच्या तिथं दगड मुबलक. मी गावी आल्यावर त्यांनी प्लॅटेशन दाखवायला नेलं. ते झाडं कौतुकाने दाखवत होते. पण माझं लक्ष मात्र गवताकडे गेलं. मी म्हणालो, ‘अरे हा फार मोठा शोध आहे. गुरं गोठ्यात बांधा, महाराष्ट्राचा चाऱ्याचा प्रश्न सुटणार आहे.’ कंपाउंडच्या बाहेरचं गवत आणि आतलं गवत यात केवढा फरक होता. त्या वर्षी गावाने तिथलं गवत कापून विकलं, एकशे दहा रुपये आले. दुसऱ्या वर्षी सहाशे, तर तिसऱ्या वर्षी एकवीसशे रुपये आले. गावाने ठरावच करून टाकला, इथून पुढं गावात चराईबंदी. त्यामुळे गावात दुधदुभतं वाढलं, झाडं वाढली.”

काका गवताच्या फार प्रेमात. ते सहकाऱ्यांना म्हणतात, “आपण फॉरेस्टवाले वर झाडांकडे बघत असतो. पण पायाखाली बघा. निसर्गाची केवढी संपत्ती आहे. थोडं लक्ष द्या. पावसाच्या शिडकाव्यानिशी येणारं हे अमाप पीक आहे.” काकांनी गवत प्रेस करून प्लायवूडमध्ये घातलं तर फलश डॉअर्स करता येतील का हे पाहण्यासाठी पुण्याच्या फर्निचर कारखानदारांकडे पाठवलं होतं. नॉर्वेला आपल्या गवताचे नमुने पाठवून यांचे काय काय करता येईल, ते विचारलं होतं. त्यांचे चांगले रिपोर्ट येऊनही त्याचा पाठपुरावा करायला बाहेरचे लोक त्यांच्या हाताला लागले नाहीत.

सात-आठ वर्षांपूर्वी जेव्हा काका, बोरवणकर आदींच्या लळिंग परिसरात सभा चालू होत्या. त्यावेळी काका म्हणाले, “जंगलावरची कुन्हाड थांबली, तर हे जंगल मी तुम्हाला पूर्वीसारखे करून देईन. म्हणून चराईबंदीबरोबर ‘कुन्हाडबंदी’ पण व्हायला हवी.” त्यावर एक म्हातारी उठून तावातावाने म्हणाली, ‘मी मोळी विकते तेव्हा माझी चूल पेटते. मला कुन्हाड बंद करायला सांगतोस, मी खाऊ काय ?’ हेमंत देशमुख तिला समजावयाला लागले. काका हळूच बोरवणकरांना म्हणाले, ‘साहेब, आपली अब्रू जायची वेळ आली आहे. तुम्ही कुरणातल्या झाडांसाठी चर खणण्याची कामं काढता का ? मी बाईला देतो उत्तर.’ त्यांनी मान हलवताच काका त्या बाईला म्हणाले, “तुम्हाला किती रुपये येतात मोळीचे ? त्यासाठी किती हिंडावं लागतं ? त्याच्या कमी श्रमात मी तुम्हाला एक जागी मजुरी दिली तर याल का काम करायला ?” ती ‘करीन की मजुरी’ म्हणाली.

त्या बाईचं समाधान केलं असलं, तरी काकांना तो प्रश्न सतावत राहिला. जळणाचा प्रश्न सोडवल्याशिवाय आपण कुन्हाड बंद करू शकणार नाही. हायवेवरून जीपने जात असताना एकदा धूर दिसला. थांबून पाहिले. त्या गावात हायवेवर लोक बाजरीची कणसं पसरून ठेवतात. ट्रकस त्यावरून जातात की धान्य आयतं मळून मिळतं. बाजरीचं खळं लावायला नको. त्यातलं धान्य काढून घेतलं की राहिलेली बंडगी (भुस्सा) तिथं रस्त्याच्या कडेला साठून त्याचे ढीग होतात. ते गुरंही खात नाहीत. असे ढीग मग कधीतरी अपघाताने पेटतात. पण त्याचा नुसताच धूर होतो. काकांना वाटलं, आपण तिकडे जळण शोधतोय, आणि इकडे एवढी बंडगी फुकट जातेय. काही करता येईल का याचा उपयोग ? मग ती थोडी बंडगी घरी आणून काकांनी प्रयोग सुरू केले. गोवऱ्या लोक जाळतात, तेही चूक. कारण शेण हा खताच्या दृष्टीने किंमती पदार्थ. पण शेण आणि ही बंडगी मिक्स करून गोवऱ्या केल्या तर ? बंगल्याच्या आवारात हे कॉन्झर्वेटर साहेब शेणाच्या गोवऱ्या थापत बसायचे. जाळायचे. उष्मांक पाहायचे. पण तरी गणित जमेना.

काका एका लाकडाच्या वखारीत मित्राबरोबर बोलत बसले होते. तिथं बायकांची भांडणं चालली होती. यांनी चौकशी केली. त्या लाकडाच्या भुस्सा नेण्यावरून एकमेकीत भांडत होत्या. काकांनी विचारलं, “भुशाचं काय करता ?”

“आम्ही शेगडीत जाळतो.”

“मला दाखवाल का शेगडी ?”

त्यांचा मिर्झा नावाचा गाई म्हणाला, “साहेब, मी पण तसलीच भुशाची शेगडी वापरतो, ती दाखवतो की तुम्हाला.”

मिर्झाची शेगडी पाहिली. ब्रिटिशांच्या काळात महायुद्धाच्यावेळी तयार झालेलं डिझाईन होतं. भुसा दाबून बसवताना मध्ये पोकळ जागा आणि त्याला सलग खाली 'एल'च्या आकारात दुसरी पोकळ जागा. खालून पेटती काटकी ठेवून घ्यायची. असे त्याचे तत्त्व. पण भुसा हे महागडे जळण. बंडगी जळेल का ? बंडगी दाबून दाबून बसवली आणि खालून पेटतं लाकूड ठेवलं आणि काय आश्चर्य जी बंडगी नुसती पेटवली असता चांगली जळत नव्हती, धुमसत राहायची, ती दाबून बसवल्यावर चांगली पेटू लागली. मग काय काकांनी निरनिराळा, ज्याचा दुसरा कसलाही उपयोग नाही असा तऱ्हेतऱ्हेचा, कचरा जाळून पाहिला. चांगला पेटत होता. त्यांना नादच लागला. मधलं भोक छोटं ठेव, मोठं करून बघ. खाली काटकी पेटवून ठेवावी लागते. त्याला जामीन म्हणतात, त्याचे प्रयोग करून पाहा. त्यांच्या पत्नी मालुताई कंटाळून डी. एफ. ओ. थोरातांना म्हणाल्या, "अहो, आमच्या साहेबांच्या डोक्यात, हे शेगडीचं भूत बसलंय. ते काढा हो एकदा." काकांनी शास्त्रीय दृष्टीने ती शेगडी तपासून घेतली. आणि मग प्रात्यक्षिकांचा धडाका सुरू केला. धुळ्यात एका टुंका बनवणारे टिनमेकर होते. त्यांनी तीस रुपयात ही चूल बनवून घ्यायचं कबूल केलं. हे खेड्यापाड्यात प्रात्यक्षिक करायचे. लोकांना सांगायचे, पटलं असेल तर अमक्या ठिकाणाहून चूल विकत घ्या. अशा काही लाख चुली त्या परिसरात त्यांनी व सहकाऱ्यांनी खपवल्या.

दोन वर्षात त्या धर्मीने लोखंडी शेगड्या खलास होतात, नवीन आणून घ्यायला पुरुषमाणसं टाळाटाळ करतात. असं लक्षात आल्यावर काकांनी याच तत्त्वावर मातीची चूल बनवली. ही चूल स्त्रियांना घरोघर बनवता यावी. आता सामाजिक बनीकरणातर्फे त्याच चुलीचा प्रचार चाललाय. त्यांनी एक संशोधन प्रकल्प घेऊन त्या चुली वापरणारं गाव मोळ्या विकत घेईनासं झालं, त्याने किती टन लाकूड वाचलं, वगैरे गोष्टी सिद्धही केल्या.

या खटाटोपावर काकांची वरून 'एन्कायरी' झाली. पण काकांनी प्रचाराशिवाय कुठलाही आर्थिक व्यवहार केला नव्हता. त्यामुळे काही निष्पन्न झाले नाही. पण चुलीचं प्रात्यक्षिक दाखवायला महाराष्ट्राच्या चीफ सेक्रेटरींनी, दिल्लीतल्या अधिकाऱ्यांनी, एवढेच काय त्यावेळच्या पर्यावरणमंत्री मनेका गांधींनी बोलावले. आणि ऑफीसच्या गच्चीत किंवा पार्किंग स्पेसमध्ये काकांनी ती प्रात्यक्षिके करून दाखविली. मनेका गांधींनी महाराष्ट्र सरकारला लिहिले. मला तीन कोटी रुपयांच्या चुली पाठवा. काकांची तयारी होती. पण काकांच्या वरिष्ठांनी मुख्यमंत्र्यांना सुचवले, "कशाला आपण फंदात पडायचं ? एक सॅपल शेगडी पाठवून देऊ. करून घेतील ते."

काकासारखा माणूस आयु. एफ. एस्. सारखी परीक्षा त्या काळात पास होऊन इथपर्यंत आला कसा, याचेच नवल वाटते. त्यांचे खडकीचं घर मी पाहिलं आहे. अगदी जुनं, ओसरी आणि मागे एक खोली असलेलं घर. त्यांच्या घरची फक्त एक एकर शेती होती. ती विहिरीवरची होती. म्हणून त्यांच्या घरच्यांना दुसरीकडे मजुरीला जावे लागायचे नाही, एवढेच. घरातले सगळेच अशिक्षित. आई नको म्हणत असताना वडलांनी शाळेत घातलं. एक शिक्षकी शाळा. तिथं काका चौथी झाले. शिक्षकांनी वडलांपाशी आग्रह धरला. (आई नकोच म्हणत होती-) म्हणून मालेगावला शिकायला ठेवलं. ५ वीची शाळा काकांनी शोधून काढली आणि स्वतः जाऊन प्रवेश घेतला. घरनं एका दूधवाल्याबरोबर भाकरी यायची.

पुढं ८ वीत असताना दुष्काळ पडला. शाळा आपोआपच सुटली. घरच्यांबरोबर रस्त्याच्या कामाला ते यायचे. त्यांचं गणित पक्कं होतं. तिथं लोकांना तिथला क्लार्क फसवत असे. काकांनी हिशोबाची माहिती करून घेऊन लोकांना शहाणे केले. चार महिन्यांनी मालेगावच्या शाळेतल्या गुरुजींनी बोलावणं पाठवलं म्हणून गेले. 'शाळेत का येत नाहीस ?' विचारले. तर काकांनी फक्त हात पुढे केले. त्यावर सगळे घट्टे पडलेले. शिक्षकांनी त्यांची फी भरली. एका चार किलोमीटर अंतराच्या विमुक्त मुलांच्या वसतिगृहात त्यांची सोय केली. रोजची आठ कि. मी. पायपीट होई. राहण्याबद्दल आश्रमशाळेत काम करावं लागे. पहाटे उठून पन्नास बादल्या पाणी काढायचं. स्वयंपाकासाठी भाज्या चिरून घ्यायच्या. रात्री मुलांची शिकवणी घ्यायची आणि इतर पडतील ती कामं. या आपत्तीचाही ते फायदा करून घ्यायचे. म्हणाले, "माझा सगळा अभ्यास ते चार किलोमीटर अंतर चालतानाच करायचो. झाडाझुडपांचं, निसर्गाचं निरीक्षण आपोआपच व्हायचं. मी शॉर्टकट शोधून काढायचो. त्यावेळी मी जाऊन जाऊन अक्षरशः पायवाटा तयार झाल्या होत्या." पण या सगळ्या परिस्थितीतून ते मॅट्रिकला जिल्ह्यात पहिले आले. वर्षाला ५०० रु. कर्ज घेऊन ते पुण्याला ॲंग्रिकल्चर कॉलेजला आले. तिथं एकतर फॉरेनर विद्यार्थी किंवा खेड्यातले विद्यार्थी. तिथली मेस परवडेना. म्हणून त्यांनी निम्म्या खर्चात भाजी-भाकरीसारखं साधं; पण खेड्यातल्या मुलांना सोईचं जेवण देणारी मेस सुरू केली. तिथून ते पास झाले.

५०० रु. कर्जाचा बाँड म्हणून भाऊसाहेब हिऱ्यांच्या शेतकी शाळेत शिक्षक म्हणून ते हजर झाले. अतिशय मानी स्वभावामुळे भाऊसाहेब हिऱ्यांच्या मुलांशी, कारभान्यांशी त्यांचे पटले नाही. त्याच सुमारास आयु. एफ. एस्. साठी डेहराडूनच्या संस्थेने अर्ज मागवले होते. तिथं निवड झाली आणि ते आय. एफ. एस्. झालेही.

त्यांच्या या वाटचालीत तीनचार वेळा अशी परिस्थिती होती की, त्यांचे शिक्षण सुटल्यातच जमा होते. पण ते हुषार होते. हुषारीकडे बघून कोणी तरी मदतीला यायचं, म्हणून ते अपघात टळले. त्यावेळी बहुजनसमाजात शिक्षणाचं वारं नुकतं सुरू झालं होतं. त्याही वातावरणाचा परिणाम होता. पण असे कितीएक काका चव्हाण जागीच जिरून जात असतील, याची नोंदच नाही. डेहराडूनला त्यांना फॉरेस्ट ट्रेनिंगबरोबर इतरही ट्रेनिंग होतं. जंगलात जाताना खाकी ड्रेस, गुडघ्यापर्यंत बूट, छत्री इ. जामानिमा घ्यायचा. जेवतानाचे मॅनर्स, लोकांपासून अलिप्त कसे राहायचे, इ. शिकवले जायचे. काकांना ते कधीच जमलं नाही. लोकांत राहणे आणि त्यांच्याकडून शिकणे या गोष्टी काकांनी कधीच सोडल्या नाहीत. त्यामुळे बरोबरीचे ऑफीसर्स, वरिष्ठ यांना काका आपले वाटायचे नाहीत. आय्. एफ्. एस्. हा एक वरचा स्तर झाला, पण एकूणच आपली नोकरशाहीची चौकट अगदी घट्ट आणि निर्मितीशून्य बनली आहे. त्यांना काकांसारखा प्रश्नांना भिडणारा, त्यासाठी नवनवीन मार्ग शोधणारा माणूस कसा परवडणार ? प्रश्न सोडवला नाही तरी चालेल; पण 'प्रोसीजर' प्रमाणे झाले पाहिजे, यावर या यंत्रणेचा भर.

काका औरंगाबादला असताना त्यांनी एम. बी. ए. चा कोर्स करायचं ठरवलं. त्यांनी वरिष्ठांना परवानगी विचारली. परवानगी नाही असं उत्तर. त्यांनी, सरकारी सेवेत आल्यावर अमुक माणसे एल्एल्. बी. झालीत, एल्एल्. एम्. झालीत ते कसे ? असे विचारता वरिष्ठांनी उत्तर दिले 'त्यांनी परवानगी विचारलीच नव्हती !'

त्यांना सुरुवातीला चांगले वरिष्ठ, विशेषतः सचिवालय पातळीवरचे चांगले सचिव भेटले. पण उत्तरार्धात मात्र परिस्थिती बदलली. ग्रह फिरले. एवढे चांगले, सरकारकडूनही मान्यताप्राप्त काम करूनही वरिष्ठांनी त्यांचा सी.आर. (कॉन्फिडेंशियल रिपोर्ट, गुप्त अहवाल) खराब केला. ('याला प्रोसीजर टाळून वरिष्ठांना, मंत्र्यांना पत्र लिहायची सवय आहे,' इ.) तो पुढे सचिव पातळीवर रद्दही केला गेला. पण डाग राहिलाच. (हाही यंत्रणेचा एक कावाच.) त्यांना त्या यंत्रणेचं सर्वोच्च पद मिळू नये म्हणून दिल्लीत बदलून गेलेल्या अधिकाऱ्याला त्याची मुदत संपायच्या आतच बोलावून चार्ज घ्यायला लावला. काकांना वर्क प्लॅन बनवायचे, म्हणजे टेबल-खुर्ची आणि हाताखाली पाच-सहा माणसे, असे काम दिले गेले. पुढे सामाजिक वनीकरणाच्या संचालकपदी जागा निर्माण झाली, तेव्हा काकांनी ते पद मागितले. आणि ते त्यांना द्यावेच लागले. आता जुलैमध्ये काका रिटायर झाले. अगदी सर्वसामान्य कुवतीच्या माणसांनाही नोकरीत एक्स्टेंशन मिळते. काका ते

मागणे शक्यच नव्हते. पण सरकारलाही अशा माणसाचा आपण अधिक उपयोग करून घ्यावा, असं वाटलं नाही.

काका निवृत्त झाले, तरी माणसं त्यांची आठवण काढतात. थोरात डी. एफ. ओ. म्हणाले, "काकासाहेबांनी माझ्यावर मुलासारखी माया केली. (थोरात हे दलित आहेत.) मी मिसेसच्या डिलिव्हरीच्या वेळी रजा घेऊन का गेलो नाही म्हणून मला ते रागावले. वर्षांनंतर मुलगा पाहायला आठवण ठेवून जळगावला दोघं पतीपत्नी आवर्जून आले होते. असं कोण वरिष्ठ आठवण ठेवून घरी येणार ? आमच्या खात्यात म्हणजे 'माय गार्ड मस्ट गो इन सोसायटी वुइथ डंडा, सरपंचा शूड कम टु हिम बेगिंग' अशी भाषा असते. आता कसला डंडा आणि कसला सरपंचा ? अशी काय कामं होत असतात का ?"

काका निवृत्त झाले. तरी त्यांनी लावलेली झाडं महाराष्ट्रात कुठं कुठं वाढत आहेत. काकांबरोबर धुळं, साक्री, नंदूरबार साईडला हिंडलो. साक्री, नंदूरबार म्हणजे सातपुड्याचं मोठं जंगल असावंसं वाटलं होतं, पण होत्या त्या मेंढ्यांनी खरडलेल्या टेकड्या. कुठं कुठं हिरवीगार गावं दिसायची. ती काकांच्या कामाची पावती. नडावणे गाव अक्षरशः झाडीने वेढलेलं. झाडीत लपलेलं आहे. सरपंच उत्साहाने दाखवत होते, 'तुमच्या प्रेरणेने रोपवाटिका केली. त्यातून वीस हजार मिळाले. त्यातून पंधरा एकर तिकडं झाडं लावली, लाख रुपये मिळाले, देवळाला रंग दिला, शाळेची खोली वाढली. ५१ संडास आहेत. सर्व चालू आहेत. बायोगॅस प्लँट टाकले आहेत. नशाबंदी मात्र ७५ टक्केच जमली', इत्यादी. वसंतराव ठाकऱ्यांचं मोरावणे गावही झाडीत लपलेलं आहे. उजाड रस्त्याने जाताना, काकांचं काम असलेलं गाव यायचं असलं तर आधीच कळे. आधी तुरळक झाडं दिसायची. ती मोठीमोठी आणि दाटदाट होत जायची. शेवटी ते गाव यायचं, ते अगदी झाडांच्या दाट मांडवातच असे.

साक्रीला जयवंतराव ठाकऱ्यांच्या शाळेत तर सर्व वातावरणच वृक्षमय. संस्थेचा स्वयंपाक काकांच्या वनचुलीवरच चाललेला. एरवी सरपटत वाढणारी काटेरी वेडी बाभळ हा गावागावांना उपद्रव असतो. पण इथं त्यांच्या फांद्या कापून कापून ती झाडं इतकी वर वर नेलेली की महावृक्षाच्या सावलीत जसा सूर्यप्रकाशही खाली पोहोचत नाही, तशी अवस्था.

काकांच्या हस्ते झाड लावलं. आमच्याही हस्ते झाडं लावली गेली. झाडं लावताना छोटी मुलं आमच्याभोवती कोंडाळी करून उभी राहून भटजी एखाद्या धार्मिक क्रियेच्या वेळी मंत्र म्हणतो तसे वृक्षाचे गाणे म्हणत होती. 'एक झाड लावू आता एक झाड लावू,' अशा भोंडल्याच्या चालीवर ते संख्या वाढवत नेत. मग झाडं कशी मोठी होतील, त्यांच्या बिया पडून दुसरी झाडं कशी येतील,

त्यावर पक्षी, किडे, येतील... वगैरे वगैरे होतं. मला महाराष्ट्रातली उजाड रानं  
आठवली. मेंढ्यांचे कळप आठवले आणि समोर ही खाकी हाफ पैंटीत पांढरा  
शर्ट खोचलेली ही चिमणी चिमणी मुलं झाडांचं गाणं म्हणत होती. मी  
रोपांभोवती ओलसर माती दाबत होतो. वाटलं, चला, काकांच्या चळवळीला  
मलाही हातभार लावायला मिळाला.

(महाराष्ट्र टाइम्स : वार्षिक १९९५)